

धुरंधर यांचा वंशवृक्ष

(सौ. प्रसन्ना गोखले या कनयालाल यांच्या सुकन्या. त्यांनी धुरंधर घराण्याचा वंशवृक्ष पाठविला. हा वंशवृक्ष राव बहादूर धुरंधरांनी स्वतः तयार केला आहे. अर्थातच त्यात फक्त नामावली नसून धुरंधरांनी मुखचित्रेही रेखाटली आहेत हे उचितच. म्हणूनच त्याचे महत्त्व. -संपादक)

रावबहादूर महादेवराव यांचे कुटुंब

छंद माझा आगळा

माझा छंद

* बागेश्री धुरंधर परीख *

लहानपणापासूनच आपल्याला अनेक छंद असतात. अगदी पोस्टाची तिकीटं, बांगड्यांच्या काचा, शंख शिंपले, सागरगोटे जमविण्यापासून ते गोगलगाई घरी आणण्यापर्यंत स्वतःचा अभ्यास सांभाळून अनेक गोष्टी लहान मुले करित असतात. पण लहानपणापासूनच जर एखाद्या विषयाची आपण गोडी लावून घेतली तर उतारवयात, मन रमविण्यासाठी ह्या छंदांचा खरा उपयोग होतो. ह्या छंदांमुळे आपलं मन तंदुरुस्त रहातं. मग तो छंद लोकांसाठी उपयोगी असो वा नसो, आपल्या स्वतःला मात्र डिप्रेशन, डिमेंशिया अशा आजारापासून तरी दूर ठेवतो. कारण ह्या छंदान आपलं मन, आपला मेंदू आणि आपल्या शरीरातील सर्वच अवयवांचा वापर होत असतो.

मला लहानपणापासूनच अनेक छंद होते. आमच्या वेळी एस.एस.सी. नंतर कॉलेजमध्ये एकतर सायन्स, आर्ट्स किंवा कॉमर्स, ह्याशिवाय आजच्या सारख्या इतर शाखा नव्हत्या. एस.एस.सी.ला चांगले मार्क मिळाले की सायन्सलाच जायचं, मग इंजिनियर किंवा डॉक्टर व्हायचं हा शिरस्ताच होता. मीसुद्धा पारले कॉलेजमध्ये सायन्सला प्रवेश घेतला होता आणि महिन्याच्या आतच, ह्या विषयाची आपल्याला गोडी नाही हे कळून चुकले. कारण सायन्स म्हणजे संबंध दिवस अडकून पडायचं. हे सर्व टाळण्यासाठी मी गुपचूप आर्ट्सच्या वर्गात जाऊन बसले. त्यामुळे कॉलेज फक्त सकाळीच २ तास. बाकी सर्व वेळ छंद जोपासण्यासाठीचा होता.

त्याचवेळी मी खारला अंबूताईकडे चित्रकलेचे

धडे घ्यायला सुरुवात केली. अंबुताईची फार इच्छा होती मी चित्रकलेमध्ये करियर करावे. पण चित्रे काढून आपल्या पायावर उभं रहाता येईल असं वाटत नव्हतं म्हणून मग बी. ए. केलं. बाबांच्या आग्रहास्तव टाटा इन्स्टिट्यूटमधून सोशल वर्क ह्या विषयात एम. ए. केलं व सोशल वर्क करण्याची आवड पूर्ण केली. हे सर्व करतानासुद्धा चित्र काढणं, प्रदर्शनात जाऊन रांगोळ्या काढणं हे सर्व चालूच होतं.

लग्न झाल्यानंतर मात्र ७ वर्ष मी सोशल वर्क शिवाय फारसं बाकी काही केलं नाही. वेळ भरपूर

होता. आपल्या जातीत बरेच लोक, अगदी बायकासुद्धा घरी गणपतीची मूर्ती करतात हे ऐकून होते. विशेष म्हणजे सौ. सुहासताई वेलकर ह्या त्यांच्या घरचा गणपती करतात व त्याला सोनेरी वर्ख देतात; हे माहीत होतं.

एकदा ठाकुरद्वारी मामांकडे गेले असताना जवळच एक मूर्तीकार मूर्ती बनवताना पाहिलं. मादुस्कर किंवा असंच काहीतरी नाव होतं. त्यांना गणपती करताना बघितलं आणि मला वाटलं आपणही गणपती करून बघायला काय हरकत आहे! घरी मुलांची खेळातली चिकणमाती (play dough) होता. त्याचा गणपती करून पाहिला तर तसाच गणपती झाला. मग पुन्हा पुन्हा मूर्तीकारांकडे जाऊन बसायला लागले. त्यांनी विचारलं, “करणार का गणपती? माती देऊ का?” तोपर्यंत ह्या कलेबद्दल मला काहीच माहिती नव्हती. खूप आनंदाने व उत्साहाने मूर्तीकारांनी दिलेला मातीचा गोळा घेऊन घरी आले. व समोर एक छोटा गणपती ठेऊन मूर्ती बनवायला सुरुवात केली. आणि पाहिलं तर, खरंच एक गणपती तयार झाला! आपण गणपती बनवू शकतो ह्यावर माझा विश्वासच बसत नव्हता.

ती पहिली मूर्ती तशी ओबड-धोबडच झाली होती. आमच्या घरी, गुजराती असूनही दहा दिवसांसाठी गणपतीची स्थापना होत असे. ह्याची सुरुवात ‘ह्या’च्या खेळातल्या गणपतीपासून झाली होती.

माझ्या सासऱ्यांनी, भाईंनी मी केलेली मूर्ती पाहिली आणि मग त्यांनी आग्रहच धरला की, आपण ह्यावर्षी ह्याच मूर्तीची स्थापना करायची. मला खरं तर हे थोडं विचित्रच वाटलं. पण त्यांच्या आग्रहाखातर मी त्या ओबडधोबड गणपतीची स्थापना केली.

माझे अण्णामामा (शिवनाथ देसाई) तर माझा गणपती पाहून इतके खूप झाले की, त्यांनी सातघर फोटोग्राफरला आमच्या घरी पाठवून त्या गणपतीचे फोटो काढून ठेवले. नंतर बरीच वर्षे ते फोटो त्यांच्या ऑफीसमधल्या टेबलावर काचेखाली त्यांनी ठेवले होते व आल्यागेल्याला कौतुकाने ते फोटो दाखवीत असत.

सगळ्यांकडून खूप प्रोत्साहन मिळालं आणि मग दरवर्षी गणपती करण्याचा पायंडाच पडला. माती कुठे मिळते? ती सुकायला किती दिवस लागतात? रंगवायला कुठले रंग वापरायचे? खंडीत झाल्यास कसे सांधायचे ही माहिती मी गोळा केली. दरवर्षी अलंकार टॉकीजजवळ जाऊन माती आणावी लागे.

बरेच मूर्तीकार साचा वापरायचे. मी मात्र मुक्त हातांनी गणपती करायला लागले कारण हा माझा व्यवसाय नव्हता; पण छंद होता. दरवर्षी वेगवेगळ्या आकारातले गणपती मी करीत होते. कधी कमळातला, तर कधी महाभारत लिहिणारा, कधी दशभुजा गणपती तर कधी नृत्य करणारा, बासरी वाजविणारा, तर कधी पाटी पेन्सिल घेऊन शाळेत जाणारा असे वेगवेगळे गणपती केले.

आमच्याकडे गणपतीचं धार्मिक महत्त्व फारच कमी होतं. म्हणजे पूजा, आरती रोज व्हायची, पण

ह्याला सामाजिक (सोशल) स्वरूप जास्त होतं. बरेच नातेवाईक व भरपूर मित्रपरिवार हा गणपती पहायला आवर्जून यायचे. माझ्या सासूबाई रोजच वेगवेगळं खाणं सर्वांसाठी करायच्या. पहिली दहा बारा वर्षे प्रथेप्रमाणे स्थापना करून अनंत चतुर्दशीला चौपाटीवर जाऊन गणपती शिळवायचो. ही प्रथा चालूच होती. मला मात्र हातांनी बनविलेला गणपती शिळवताना दुःख होत असे.

एका वर्षी मी पुण्याच्या दगडूशेठ हलवाईच्या गणपतीची प्रतिकृती तयार केली होती. सोन्याचा मुगुट, सोन्याचे भरपूर अलंकार, दोन तीन वळणं घेतलेली सोंड, बारीक डोळे हे सर्व हुबेहुब जमलं होतं.

हा गणपती पहायला श्री. प्रमोद नवलकर आले होते. त्यावेळी ते मंत्री होते व आमच्या शेजारीच त्यांचा बंगला होता. ते आले आणि म्हणाले, “तू हा गणपती शिळवणार का?” मी म्हटलं, “हो. प्रथेप्रमाणे शिळवणार.” ते म्हणाले, “नको शिळवूंस, जपून ठेव. एवढी सुंदर हातांनी बनविलेली मूर्ती का बरं शिळवायची?” आणि हे ऐकून मला व आमच्या घरच्यांनासुद्धा हे पटलं.

नोकरी चालू ठेऊन गणपती करण्याचं काम कष्टाचं होतं. १९८० साली मी सिटी सिव्हील

कोर्टांमध्ये विवाह समुपदेशकाचं काम करत होते व १९९५ मध्ये कुटुंब न्यायालयात न्यायाधीश झाले होते. पण गणपती करण्यासाठी, दरवर्षी तीन दिवसांची सुटी घ्यायचे व सतत बसून मूर्ती करायचे.

श्री. प्रमोद नवलकरांचा सल्ला मला मनोमन पटला होता आणि त्यानंतर केलेले सर्व गणपती मी जपून ठेवायला लागले. आजही त्या १०, १२ मूर्ती माझ्या घरी काचेच्या कपाटात विराजमान आहेत.

वाढत्या वयाबरोबर तब्येतीच्या कुरबुरीपण वाढल्या होत्या. स्पाईन सर्जरीनंतर तर मोठा गणपती करणं कठीण व्हायला लागलं. मग छोटे गणपती करून मी मित्रपरिवाराला भेट देऊ लागले. आजही मी केलेले गणपती डॉ. स्नेहलता देशमुख, डॉ. आपटे, मीनल झकारीया, सुचेता वैद्य ह्यांच्या घरी विराजमान आहेत.

एकदा तर माझ्या भाचीने हट्टच केला की “माझ्या लग्नात गणपतीपूजनासाठी मामींनी हातांनी केलेल्या गणपतीचीच स्थापना करावयाची आहे” मला तिचं मन मोडवेना. मी मातीचा गणपती केला व कापसात गुंडाळून, बडोद्याला तिच्या लग्नात घेऊन गेले.

माझ्या तब्येतीमुळे घरचा गणपती बंद करावा लागला आणि सासऱ्यांच्या निधनानंतर आम्ही दोघं विलेपारल्याला रहावयास आलो.

विलेपार्ले म्हणजे सांस्कृतिक देवाण घेवाण ह्याच केंद्रच. माझी मुळसुद्धा येथेच रुजली होती. येथे आल्यानंतर माझा छंद मला गप्प बसू देईना. प्रकृती साथ देत नव्हती. पण सोसायटीतली मुलं 'आम्हाला गणपती शिकवा' म्हणून मागे लागायला लागली आणि मग हा माझा छंद जोपासायची संधीच चालून आली. येथे आल्यावर माझ्या चित्राचं एक व गणपतीचं प्रदर्शनपण भरवलं गेलं. लोकमान्य सेवा संघाने टिळक मंदिरात गणपती करण्याची कार्यशाळा आयोजित केली होती. तेथे लहान मुलांना शिकविण्याची प्रथम संधी मिळाली. ह्या कार्यशाळेचा लाभ ८० मुलांनी घेतला होता. त्यानंतर मागल्या वर्षी पारले टिळक विद्यालयाच्या चवथीच्या मुलांसाठी कार्यशाळा घेतली. तेथे दोन सत्रात १४० मुलांनी भाग घेतला होता. अर्थात मला मदतनीस होतेच.

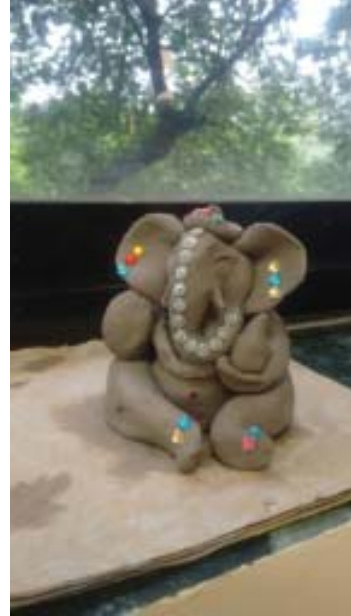
त्यानंतर हा छंद चालूच राहिला. ह्यावर्षी पारल्याच्या शिवानंद सोसायटीमध्ये ही कार्यशाळा घेतली गेली.

गणपती तसा करायला सोपा. त्याची अॅनाटॉमी फार कठीण नाही. त्याचं ओबडधोबड रूपसुद्धा मनाला प्रसन्न करतं व डोळे सुखावतात. पण मुलांना शिकवताना सोप्या आखणीचा विचार करावा लागला. मातीचे सारखे ६ गोळे करून त्याच्यातून गणपतीचा प्रत्येक अवयव, म्हणजे मोठ्ठालं पोट, सुपाएव्हढे कान, वळलेली सोड, हत्तीचे मुख व मानवाची शरीरयष्टी, ही कशी दाखवता येईल ह्याचा बारकाव्याने अभ्यास करावा लागला. हे सर्व बालकांना समजेल अशा भाषेत लिहून काढावं लागलं.

आता मात्र ह्या कार्यशाळांची सवय झाली आहे. गणपतीउत्सव जवळ आला की, ही छोटी मुले कार्यशाळांची वाटच बघत असतात. गणपती बनवतांना मुलांना एक वेगळाच आनंद मिळतो. त्यांच्यात एक सुंदर कल्पकता दिसून येते. सध्याच्या इंटरनेट, मोबाईल फोन, व टी.व्ही.मध्ये सतर रमणाऱ्या मुलांना एका क्रिएटिव्ह ॲक्टिव्हिटीमध्ये रमविण्याचा आणि ह्या छंदामुळेच सत्कारणी लावण्याचा मला आनंद मिळतो.

*

विवान श्रीपाद आगासकर या बालकलाकाराने बनविलेला गणपती

छंद माझा आगळा

(श्री. राजन जयकर यांनी एम्. व्ही. धुरंधरांवर माझ्या विनंतीवरून खास प्रकाश या लेखात टाकला आहे. -संपादक)

HOBBIES

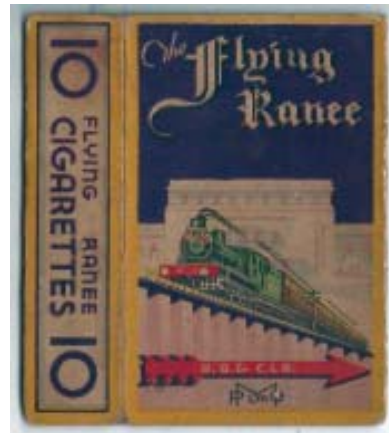
★ Rajan Jayakar ★

1. Hobby is generally considered to be pasttime as compared to main avocation but I believe that every person must have some hobby so that he remains fresh to pursue his avocation. It is something like exercise and diet complement each other while maintaining good health. Collection is a popular hobby worldwide. People collect all kinds of collectibles. My friend collects water from different sea, rivers and lakes from all over the world. There are two types of Collectors. Some collect only because subject of collection fascinates them and are called general collectors and others collect as an investment for future gains who are called specialized collectors. A serious collector must have both qualities, so that he invests in collection judiciously and not recklessly and also enjoys his collection. Incidentally for a collector to fall in any of the two categories, he must have a collector's gene in him.

2. I started collecting matchbox labels and cigarette packets, when I was in school by picking up discarded empty matchboxes and cigarette packets from the road. I used to remove the trays for holding match sticks and cigarettes and collect only the shell. I did not have to purchase them. I was encouraged by my mother to continue the hobby. At that time what fascinated me was variety of designs and the fact that it came free of charge. In law there is a saying that finders are keepers. I had noticed that in the box which my father took out on "Dhanatrayodashi" during Diwali, one silver coin was added every year. I was told that those

were pooja coins and are not to be used as coins but every year a silver coin should be added. I realised that those were basically one rupee coins of Queen Victoria, Edward VII, George V and George VI, who was the last Emperor at the time of our independence. I made a mental note

that at some point, I will start collecting British India coins as well as Currency Notes.

3. I was not fond of history as a subject in school. However coming from an orthodox and traditional household, I got interested in finding out the history of Pathare Prabhu Community and also of Bombay. I was told that Pathare Prabhus were the earliest immigrants, who came to Bombay in the 13th Century. I managed to get a copy of doctoral thesis of Dr. V.D. Rao on "Pathare Prabhus of Bombay" which was submitted to Bombay University in 1945. I noticed that the history of Pathare Prabhus and that if Bombay ran parallel right from 13th Century. I started searching for the books referred by Dr. Rao in his thesis and also books on history of Bombay. Since by then I was married and also earning from my profession, I started investing in books and artifacts of Pathare Prabhus and have been giving advertisement in our Community periodicals and got good response from the community and Ketaki rightly referred to me as "Jari purana" of Pathare Prabhus. I took it as a compliment although she meant otherwise and I continue to collect Pathare Prabhu memorabilia. As regards history of Bombay, I studied the kind of collectibles that were available, which included

Picture Postcards, photographs, lithographs, engravings, etchings, paintings among paper collectibles. As the Vice President of Asiatic Society of Bombay, I found out books by famous authors on history of Bombay and through dealers of antiquarian books in India and London, I started purchasing them. I also noticed that M.V. Dhurandhar, the foremost artist of our community, being Bombay based, had done lot of work on people of Bombay and their life styles.

4. While collecting prints of Dhurandhar's

paintings, I got fascinated with other subjects handled by him, such as mythological and historical pictures made from his paintings and forming part of illustrations in books of different languages. After title research on Dhurandhar, through the half of his daughter Ms. Ambika Dhurandhar, I realised that in his entire life he had done more than 50,000 art works including oil and water colour paintings and pen, ink and

charcoal drawings. At present I have in my collection about 500 prints of his artwork. If we consider that out of 77 years of his life span, about 60 years were dedicated to art work, he created more than 2 artworks every day. His friendship with Raja Ravi Verma, the most renowned Indian artist, resulted in Dhurandhar's painting being converted into litho prints by Ravi Verma Printing Press at Karle near Lonavala, even after the death of Raja Ravi Verma. I would appeal to all the community members to start collecting the prints of Dhurandhar, which are available in calendar size, lithography, illustrations in books, picture postcards and even in our old community magazine "Prabhu Masik". This is easy way of preserving our community heritage for generations to come.

5. On Bombay, I started expanding my horizon by collecting household articles of bygone era such as telephones, radio, gramophone, wooden and kerosene fans, light fittings and Chandeliers, Victorian furniture, porcelain decorative items, statuary, crockery with words "Bombay" etched on it and pre-independence corporate letterheads, Bills and invoices having Bombay address. I also came across textile labels and cigarette cards which had Bombay theme.

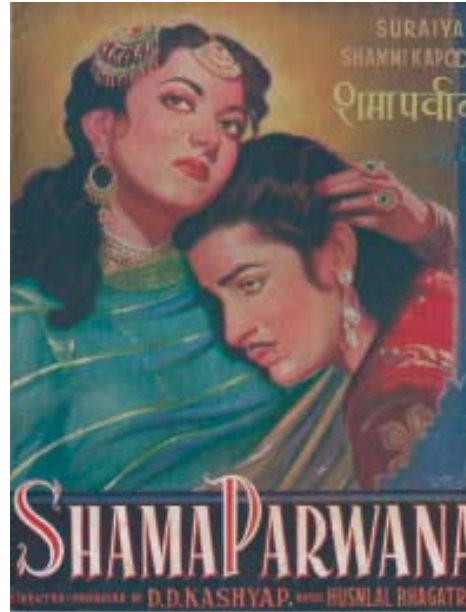
6. After joining Philatelic Society of India, I realised that stamps used for non-postal work such as Court fee stamps, Special Adhesive stamps, Foreign Bill Stamps, Share Transfer Stamps, Revenue and Receipt Stamps were also collectibles. I started collecting those stamps and also started participating in Exhibitions initially at State level and subsequently at National and International level and obtained few Gold Medals for the country. I

still continue to participate in the International Exhibitions and will show my collection in ROMPEX 2018 at Denver, Colorado, USA in May 2018 and PRAGA 2018 at Prague. Czechoslovakia in August 2018.

7. By about 2005, my Chor Bazar suppliers told me that there was hardly anything to offer on subject of Bombay as, according to them, I had everything and suggested that I should start collecting film memorabilia. I thought that film memorabilia was not such a bad idea. I decided to follow the cardinal rule while starting a new collection :-

- The period of the subject should be small
- What kind of artifacts are available, should be investigated.
- What is the budget one is looking at to get satisfaction of collecting most of the material on the subject.
- What is the condition of the material, which is available.
- How much storage space is required.

8. After considering all the above criteria, I zeroed on my childhood favourite actor Shammi Kapoor, who was alive at that time. The dealers in Chor Bazar told me that there was no demand

for Shammi Kapoor memorabilia and hence it was available at reasonable price. After selecting my subject I found that among his memorabilia there were film posters, song books, lobby cards, photographs and even censor certificates. I decided to collect memorabilia of Shammi Kapoor as hero and not as character artist. Google search told me that he acted in 58 films as hero between 1953 and 1974. After perusing articles from old issues of Filmfare and Filmindia, I found that his first 18 films had flopped at Box Office, prior to "Tumsa Nahin Dekha" in 1957. My Collector's gene again got activated to search for material of those 18 flop films, which was scarce, as most of it was destroyed by the distributors, after disaster at Box Office. I started meeting Shammi Kapoor at his residence, and at that time he was in poor health with dialysis thrice a week. He told me that he had thousands of fans but I was the only one who was a collector of his film memorabilia. I decided to do an exhibition of his memorabilia at Prince of Wales Museum, to be inaugurated by him on his 80th birthday on 21st October 2011, to which he had agreed. However his health started deteriorating and he died on 14th August 2011. I however did the exhibition not as birthday gift but as my tribute to his memory.

9. With growing collection on different fronts, I did not forget to augment my childhood hobby of matchbox labels and cigarette packets. Limca book of Records gave me certificate for highest collection of matchbox labels, which stood at 2 lakhs in 2004. I started holding my own exhibitions, sometime sponsored, sometimes at my own expense, to showcase my different collections to citizens of Bombay. I am still hopeful that one day some philanthropist will give me adequate space in Bombay to have my own museum so that my collections remain under one roof. Next step after collecting is exhibiting. I curated many exhibitions including 150 years Bombay High Court which was visited by Prime Minister Manmohan Singh and President Pranab Mukherjee in 2012. My proposal to set up permanent Museum was accepted by the Chief Justice of Bombay High

Court and I set up a museum in the High Court building, which was inaugurated by Prime Minister Narendra Modi in 2014. I also curated exhibition to celebrate 150 years of Bombay University in 2007 which was inaugurated by President Abdul Kalam and was also visited by Prime Minister Manmohan Singh during convocation ceremony and the closing ceremony was at the hand of President Pratibha Patil and I was present to show the exhibits to all the dignitaries.

10. The next step is setting up Museums. While curating the exhibitions to celebrate 50 years of Supreme Court in Delhi in 2000, I had the good fortune of working under the expert guidance of Padmashri Sadashiv Gorakshakar and that knowledge I utilized in setting up Museum, first in Madras High Court and then in Bombay High Court and work is in progress for setting up Museums in Andhra Pradesh High Court at Hyderabad, Uttar Pradesh High Court at Allahabad and Punjab & Haryana High Court at Chandigarh.

11. At the end of the day, all that a collector does is that he collects artifacts scattered all over the world and brings them under one roof and under single ownership. The unfortunate part is that, when the time comes to depart, he has to leave the collection behind. Ramdas Swami has questioned, who is the happiest person in the world? My answer would be, "whose hobby is his avocation".

*

छंदोपासना

★ विश्वास अजिंक्य ★

एकेकाळी स्वयंपाकघराचा कणा असलेली तांब्या-पितळेची भांडी स्वयंपाकघरातूनच नव्हे तर; अगदी घरातूनच हद्दपार होत आहेत. तांब्याची आणि पितळेची जागा आता स्टीलने घेतली आहे. लग्न समारंभात रुखवतात ठेवलेली तांब्याच्या आणि पितळेच्या भांड्यांची जागादेखील स्टीलच्या भांड्यांनी घेतली आहे. अलिकडच्या काळात तांबे-पितळ अशा धातूंपासून तयार केलेली ताट, वाटी, चमचा, घंगाळ, तपेले, बादली, परात, कळशी, हंडा आदी भांडी कालबाह्य झाली आहेत. अशी जुन्या काळातील जाड धाटणीची तांब्या पितळेची भांडी, समया, दिवे आणि इतर वस्तू जमवून त्याचा संग्रह करणे; तसेच भारतातील छोट्या मोठ्या राजवटींची व इतर देशातील नाणी जमवणे हे माझे छंद. छंद जेव्हा जीवापाड जपला जातो; तेव्हा त्याच व्यासंगात रुपांतर होतं. रोजच्या धावपळीतदेखील हा व्यासंग मनाला सुखावून जातो. म्हणूनच त्यासाठी वेळ काढला

जर्मन सिल्व्हरचे तांबे, रिन्डी-सिन्डी व इतर वस्तू

जातो.

साधारणतः १९६०-७० च्या दशकापासून स्टीलचा उपयोग घराघरात होऊ लागला. स्टीलच्या वस्तूंच्या देखभालीसाठी फारसे कष्ट लागत नाहीत. साफ केल्यावर चकाचक दिसतात. त्यामुळे लोकांनीसुद्धा तांब्या-पितळेची भांडी मोडीत काढून त्याजागी स्टीलची भांडी विकत घेतली. सुरवातीला स्टीलची टाकी किंवा हंडा, कळशी, नंतर एक, एक करून सर्वच गोष्टी स्टीलमय झाल्या; आणि जुनी भांडी, पाटा-वरवंटा, जातं, घंगाळ, तांब्या, तपेलं, बंब, उखळ आपल्यातून नाहीशी होऊन एखाद्या संग्रहालयातील शोभा होऊन बसल्या. आजही तांबा, पितळ, बीड, जर्मन सिल्व्हर, चिनी माती यापासून बनवलेली भांडी किंवा वस्तू पहातो; तेव्हा मन त्यात रमून जातं; कारण अनोखं नातं या भांड्यांनी व वस्तुंनी जुन्या पिढीतील लोकांशी प्रस्थापित केले आहे. तांब्या-पितळेची भांडी आणि विविध वस्तूंचं

रॉकेलवर चालणारे दिवे आणि पितळेच्या मोठ्या समया लेखकासह

शेवारा, फिरकीचा तांब्या, लामण दिवा,
समई इ.

महत्त्व ठाऊक असल्यामुळेच केव्हातरी म्हणजे सणा-सुदीच्या प्रसंगी, कार्यासाठी त्याचा वापर होताना दिसतो.

पितळेची भांडी इतिहासजमा झाली. त्यामुळे घरोघरी येणारे कल्हईवाले देखील गायब झाले. पूर्वी कल्हईवाले दर ८-१५ दिवसांनी येत असत व भांडी घेऊन जाऊन कल्हई करून आणून देत किंवा घराच्या अंगणातच त्यांचा वर्कशाॅप मांडून शेजारपजारच्या अनेक घरातील भांडी कल्हई लावून चकाचक करून देत असत. कल्हई म्हणजे पितळेच्या वा तांब्याच्या भांड्याला आतून 'कथील' या धातूचा पातळ थर देण्याची प्रक्रिया. या थरामुळे भांड्यात ठेवलेले आंबट पदार्थ वा इतरही खाद्यपदार्थ खराब होत नाहीत. कल्हई नसेल तर पदार्थ हिरवट होऊन तो खाण्यायोग्य रहात नाही. हल्ली मात्र 'कल्हई करणे' हा शब्दप्रयोग वेगळ्याच अर्थाने

वापरला जातो.

पितळ हा मूळ धातू नाही. सर्वसाधारणपणे ६७ टक्के तांबे आणि ३३ टक्के जस्त मिसळून पितळ बनवलं जातं. पितळ हे कशासाठी वापरणार त्याप्रमाणे त्यातील तांबे आणि जस्ताचे प्रमाण कमी-जास्त केलं जातं. तांब्या-पितळेची भांडी लखलखती ठेवण्यासाठी पूर्वी गृहिणींना बरीच मेहनत करावी लागे. चिंचेने ही भांडी घासली तरच चकचकीत व्हायची. आता चिंचेची जागा 'पितांबरी' पावडरने घेतली आहे. हळुहळू पितळेचा भावही वाढू लागला आणि गरीबांना ही भांडी परवडेनाशी झाली.

तांब्या-पितळेचं एक एक भांड आपल्याला ४०-५० वर्षे मागे घेऊन जातं. पितळी बादली, पितळी घागर, कळशी, तपेली, कोयरी, चपात्यांचा डबा, पानाचे डबे, सुंदर सुबक; झाकणदार नक्षीकाम केलेला पेढेघाटी डबा. या डब्यात दागिने ठेवत. हा डबा कपाटाच्या चोर कप्प्यात ठेवत. कालांतराने बँका निघाल्या; नि डब्यातलं सोनं-नाणं लॉकर नामक डब्यात गेलं. पूर्वी आंधोळीचे पाणी तापवण्यासाठी तांब्याचा बंब असे. सकाळी लवकर उठून एकाला बंब पेटविण्याचे काम करावे लागे. बंबात टाकलेल्या

गोष्टींची राख भांडी घासण्यासाठी वापरत. शिवाय त्याचा जो धूर होत असे त्यामुळे डासांना हाकलण्याचे काम आपोआप होई. तांब्याचे मोदकपात्र आणि पितळेचा शेंवारा, वातीची चूल या गोष्टी घराघरात असायच्या.

तर अशा या तांब्यापितळेची भांडी, समया, दिवे, मूर्ती आणि इतर वस्तू छंद म्हणून आम्ही सांभाळून ठेवल्या आहेत आणि त्यात मित्रमंडळी व नातेवाईकांनी दिलेल्या भांड्या-कुंड्यामुळे भरच पडत जाते. हे झालं भांड्यांचं. पण कुठेतरी वाडा पाडताना; खोदकाम करताना अचानक नाण्यांचा हंडा सापडला की लोक आजही पाहण्यासाठी गर्दी का करतात? या प्रश्नातील कुतूहल हे विविध काळातील, विविध राजांची, विविध धातुची व आकाराची नाणी पहाताना खऱ्या अर्थाने शमते. अशीच भारतातील छोट्या-मोठ्या राजवटींची तसेच जगातील विविध देशांची नाणी आणि नोटा जमवणं व त्यांचा अभ्यास करणं हा देखील माझा छंद आहे.

अनेक राजांनी आपल्या देशात राज्य केलं. त्यामुळे असंख्य सत्ता आणि त्यांचा काळ डोळ्यासमोर उभा रहातो. अकबरापासून ते शेवटचा मोगल बादशहा बहादूरशाहा जफरपर्यंत घोषित - स्वयंघोषित असे २५ मोगल बादशहा होऊन गेले. त्यातील प्रत्येकाने कमीजास्त प्रमाणात नाणी काढली होती. त्यावेळी मोगलांच्या हिंदुस्थानात सुमारे २०० ठिकाणी टाकसाळी होत्या. इंग्रज भारतातील १/३ सत्ता थेट राबवत होते. तर २/३ सत्ता वेगवेगळ्या राजवटी इंग्रज छताखाली राबवत होत्या. जवळपास १२५ संस्थांनाची स्वतःची नाणी होती.

सुरवातीला माझ्याकडे जी नाणी होती ती सर्व माझ्या बहिणीने व थोडीफार माझ्या वडिलांनी जमवलेली होती. त्यात मोठी भर पडली ती माझ्या आजोबांनी (आईच्या वडिलांनी) जमवलेल्या नाण्यांची. मग मात्र मी नातेवाईक आणि मित्रमंडळींकडून जुनी आणि विविध देशांची नाणी मिळविण्याचा सपाटाच लावला. तेव्हापासून माझा विविध नाण्यांचा संग्रह व त्यांचा पद्धतशीर अभ्यास सुरू झाला.

सर्वप्रथम अडचण आली ती वेगवेगळ्या नाण्यांची ओळख करून घेताना. ही नाणी पहाताना धातू-चलन, लिपी-अक्षरे, छाप-नक्षी, रूप-आकार

यांचा गुंता कसा सोडवायचा हा प्रश्नच होता. तेव्हा मी माझ्या एका नाणेसंग्राहक मित्राला बोलावून त्याच्याकडून विविध संस्थांनाची व देशांची नाणी वेगवेगळी केली. मोगलकालीन नाण्यांवर पार्शियन आणि अरेबिक भाषेत मजकूर लिहिला आहे. त्यासाठी माझ्या मुस्लीम मित्रांना बोलावून नाण्यांवरील मजकूर वाचून घेतला. त्यानंतर 'साऊथ एशियन कॉईन्स अँड पेपर मनी' व 'कॉईन्स अँड कॉईन कलेक्टींग' हे दोन कॅटलॉग विकत घेतले. कॅटलॉगमुळे नाणी जास्त बोलकी झाली. त्यामुळे माझ्याकडे कुठची नाणी आहेत; कुठची नाहीत याचा पत्ता लागला आणि त्यांचा अभ्यास करता आला.

नाण्यांच्या एका बाजूवर 'श्री राजा शिव' आणि दुसऱ्या बाजूला 'छत्रपती' अशी अक्षरे धारण केलेली 'शिवराई' म्हणजे एखाद्या देवाचा टाकच वाटतो. तर पेशवाई आणि मराठा सरदारांची नाणी मध्ययुगातील इतिहास जागा करतात. १८ व्या शतकात मराठा राज्याचा विस्तार भारतभर झाला होता. त्यामुळे लूट, खंडणी, नजराने, व्यापार इत्यादी मार्गांनी विविध प्रांतातील विशेषतः उत्तरेकडील वैविध्यपूर्ण चलनांची आवक महाराष्ट्रात झाली. मराठे गेले आणि पैसा, आणा, रुपया ही ब्रिटिशांची नाणी आली; तर स्वतंत्र भारताची नाणी १९५० पासून चलनात आली. आज माझ्याकडे छत्रपती शिवाजी महाराजांची नाणी, तसेच बडोदा संस्थानचे गायकवाड, इंदूरचे होळकर, ग्वाल्हेरचे शिंदे, नागपूरचे भोसले या मराठा संस्थानिकांची नाणी, इंग्रजांच्या भारतातील राजवटीतील नाणी, स्वातंत्र्यपूर्व काळातील विविध संस्थांनाची नाणी, स्वतंत्र भारताची नाणी, जगातील १२५ देशांची नाणी असा सुमारे ३००० नाण्यांचा संग्रह आहे. माझा हा नाण्यांचा आणि आमच्या घरातील तांब्या पितळेच्या भांड्यांचा संग्रह बघून माझ्या एका मित्राने त्याच्या दिवंगत भावाचा ग्रामोफोनच्या १००० रेकॉर्ड्सचा संग्रह मला भेट म्हणून दिला. तर दुसऱ्या एका मित्राने १०० वर्षापूर्वीचे जगातील विविध देशांचे तसेच इंग्रजांच्या भारतातील राजवटीतील पोष्टाचे स्टॅम्स, स्वातंत्र्यपूर्व काळातील विविध संस्थांनाचे स्टॅम्स, स्वतंत्र भारतातील स्टॅम्स, आणि ४०० फर्स्ट डे कव्हर्स आणून दिली. माझा हा विविध गोष्टींचा संग्रह मी दिवसेंदिवस वाढवतच नेणार आहे.

*

सफर स्वादाची

FOOD MUSINGS

★ Shubhada Suresh Agaskar ★

nee Vaishali Madhav Jayakar

(चित्रे रंगीत येण्यासाठी हा लेख 'छंद आगळा' मध्ये समाविष्ट केला आहे. -संपादक)

We Pathare Prabhus love food. We love cooking, eating, collecting recipes and trying them out.

So, it was with little wonder that I let out a scream of delight when my hubby mentioned that we would be going to Paris and Switzerland over the summer. Visions of visiting Michelin star earned restaurants and gorging on chocolate and cheese fondue made my mouth drool!

But, we also had to think practically as we were going to travel with our precocious 6 year old, who is quite capable of sniffing suspiciously at strange food and refusing to eat it. So, a major part of our luggage included ready to eat meals and sanjivrya.

As we landed in Paris, the first thing that I wished for was to sit at one of those road side tables outside Parisian cafes, enjoy one of their delicious croissants and watch the fashionable locals. Alas! The 4 days that we spent there were spent trying to rush to catch our train or bus or hiding under the never ending drizzle.

A few hundred metres from our hotel, there was a patisserie. One morning, on spotting my sad face, hubby took us there and upon making our way inside, we had a hard time choosing between flaky, golden croissants, sinfully loaded bruschettas, amazingly decadent pies and assorted pastries, nestled like jewels in the beautifully decorated display cases. Mmmmm!

After our city tour, we had the opportunity to enjoy this amazing supper that started with

seafood bisque, a splendid rack of lamb, moist salmon and to finish off-a simple divine chocolate soufflé.

Right outside the cul-de-sac that housed our hotel, there was a little shop that had an intriguing signboard. The shop sold ice-cream and sorbets. With a macaroon at the centre, the ice-cream scoops were then arranged in the form of petals-giving the appearance of a full blown English rose. Needless to say, we had to try it out and the saleswoman there had a hard time making us leave (we were the last customers and it was 11 on a weekday). She ultimately taught us how to say Good night in French and bidding her a "Bonne Nuit", we all trooped out.

By the end of day 2, we were tired of eating bread for breakfast, lunch and dinner. Thank God for cousin Mihir who stays in Paris, came

to visit us with his delightful family and then treated us to a hitherto totally untried dish-couscous!

France has a lot of refugees and immigrants who have brought with them varied cuisines and one of these include the Moroccan couscous. I was initially sceptical when our waiter brought out this huge, steaming bowl of thick semolina (rawa). Along with that came chickpea gravy and a platter heaped with vegetables and meat.

We were then instructed to take portions of the semolina and cover it with the gravy, vegetables and meat as per our choice. Radhika-our daughter loved the rawa and dived in with great gusto, confiding later that after gorging on pizzas and burgers over the past 2 days, she felt like she was on a forbidden junk-food binge. Mihir even encouraged me to go try out some escargot (snails) but that was where I drew the line. The couscous was tasty and we left the restaurant with our tummies replete and a new dish added to our repertoire.

We left Paris for Switzerland a few days later and immediately experienced culture shock. While Paris has an amazing nightlife with people roaming the streets as late as 1:00 a.m., Luzern shuts down by 7:00 p.m. Another big problem was the language. While I do not speak French, it is easy to decipher since so many French words are used in daily life. But most of Switzerland speaks German. Asking people on the street if they know of any Bäckerei (bakeries) nearby is a formidable task!

Luzern has many chocolate shops, one of which we used to pass daily as we made our way to the railway station. It had the most delightful display windows. We also discovered

a piece of heaven-a shop called Lladerach. It sells many varieties of chocolate-loose as well as packaged. Plain milk, dark, pralines, nuts, white -name your pick and they had it! They had these amazing animal, insect and fruit figures made of marzipan, which looked so lifelike; you could swear they had moved if you stood there long enough! But my favourite was this white and milk chocolate fox that was intricately crafted, right down to the last detail. I was sorely tempted to buy it until I realised that by the time we would reach home 10 days later, it would have melted into goo!

On our sojourns through Luzern, we came across the Transport Museum and I would highly recommend it for people travelling with kids. While the museum proper is devoted to transportation used throughout the ages, the building also houses a planetarium, a movie theatre and the last exhibit, enticingly labelled as the Chocolate Adventure.

We ventured into a shipping container that was actually a lift that carried us to the basement where the display and ride were housed. As the doors of the lift slid shut, we were in for a surprise. We could hear the cries of seagulls and the waves of the sea and the lift walls started displaying us standing amidst stacks of shipping containers at a sea port. As the lift slowly descended, the display showed us descending into the hold of the ship and then into a cocoa plantation, complete with the sounds of people going about collecting the beans. A truly memorable descent!

The ride proper provided us with some insight into the history of chocolate making and the process of making high quality chocolate. Radhika's favourite moment was at the end

when we were handed a couple of free chocolate samples to enjoy!

On our excursions to Jungfrauoch (Brrr! I now know what it means when someone complains that their hands got burnt in the snow.) and Mt.Titlis, we heard rumours about Maggi being available there but never got to see it personally.

Our trip was reaching its last few days and we made our way to Montreux. Situated near the French and Italian borders, the city is more like the Riviera and everyone speaks French there so it was good to get back to somewhat understandable language for once!

The MacDonalds at Montreux gave us another veg option on our meat free days-the Quinoa burger. It was surprisingly good and I

am waiting to see if it ever reaches Indian MacDonald outlets

We visited the Cailler chocolate factory and Gruyere village by the Chocolate train that sets off from Montreux everyday and serves hot chocolate and chocolate filled pastries en route.

At the former, we got to smell, handle and taste cocoa beans and got to see how chocolate was made, right in front of our eyes. The warm, freshly wrapped bars and chocolate pieces rolling down the conveyer belt made me feel like I was in Willie Wonka's factory and the best part was the tasting room where there were about 15 types of pralines set out as free samples to taste so that people could then place their orders. Needless to say, we pigged out!

The cheese factory had an audio-visual display that started with introducing us to the various types of cows and the grasses and herbs (we even got to smell them by using the diffusers that were scattered throughout the display) that they would graze on to create the milk that would be used for the cheese. We moved on to the zone where cheese was actually being made and we saw huge vats of milk being curdled to made the round wheels of cheese that were then carted off to be aged and then packaged and distributed for sale.

We then trooped out to enjoy a delicious lunch comprising of Ratatouille and chocolate fondue (the combination of orange and molten chocolate is sinfully delicious!). After having watched the movie by the same name, we were indeed very excited to finally taste the real thing. But all along the lunch, I kept expecting Radhika to ask whether she could meet the little mouse chef who had cooked it!

We did try Indian food too and had to fall back at times on those ready-to-eat meal packets and sanjivrya (which do not fare well in rapid changes of temperature). But at the end of the vacation, we were glad to get back to our chapatya, kolambicha aatla and varan bhat. After all, home-cooked food has no match!

*

